

УДК 338.43:631.15

Андрій Сава, Михайло Сасенко

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ В АГРАРНОМУ ВИРОБНИЦТВІ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА РОКИ ЕКОНОМІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Здійснено наукове обґрунтування організаційно-структурного становлення аграрного сектору регіону, проведено соціально-економічну оцінку результатів трансформаційних процесів в аграрному виробництві, а також запропоновано основні шляхи його реструктуризації.

Ключові слова: аграрне виробництво, аграрні формування, виробничі й організаційні структури, трансформація, структурні зміни, реструктуризація, сільські території.

Загалом трансформація економічної системи України, що розпочалася з проголошення її незалежності, зумовила активне формування ринкових відносин та механізмів їх регулювання, зокрема в галузі сільського господарства.

У таких умовах відбувалося формування стратегії земельних, майнових, господарських та організаційних перетворень в агропромисловому комплексі, цілями якої стало: створення умов для розширеного відтворення і використання досягнень науково-технічного прогресу; насичення національного ринку продовольством, сільськогосподарською сировиною вітчизняного виробництва та вирішення продовольчої проблеми; підвищення конкурентоздатності сільськогосподарської продукції вітчизняного виробництва; вирішення соціальних проблем села; ефективна інтеграція сільського господарства до світового продовольчого ринку; наукове і кадрове забезпечення аграрного виробництва; охорона навколишнього середовища.

З огляду на це трансформація аграрного сектору в ході ринкових реформ була надскладним завданням насамперед тому, що сільське господарство є однією з найбільших галузей країни. До того ж воно виконує особливу роль у суспільстві і, на відміну від інших галузей, його не можна оцінювати лише за економічною доцільністю

й ефективністю, оскільки воно виробляє харчові продукти, від нього значною мірою залежить продовольча безпека країни і рівень життя населення. А засвідчує це те, що частка аграрного виробництва у ВВП Тернопільської області становить 25%, у ньому зайнята третина працездатного населення та залучається понад однієї четвертої усіх інвестицій регіону.

Враховуючи наслідки проведених аграрних реформ та негативний вплив ринкових ризиків ведення бізнесу, формування вітчизняного АПК як цілісної структури повною мірою не відбулося і насамперед це стосується виробничої сфери, тобто галузі сільського господарства.

Складністю також стала зміна функцій сільських територій, які впродовж багатьох років виконували переважно функцію забезпечення однієї галузі – сільського господарства. Тепер у зв'язку з впровадженням ринкових відносин та індустріалізацією галузі, що спричинило вивільнення значної частини зайнятих, сільські території де-факто стають місцем проживання майже третини населення країни (в Тернопільській області – більшості). Тобто, приступаючи до реформ, потрібно було також розробити план запобіжних заходів і заходів з усунення негативних соціальних наслідків реформ.

Цього не було зроблено, допущено ряд помилок у формах і методах проведення самих реформ, а трансформаційні процеси в сільському господарстві відбулися не за найкращим сценарієм. У результаті цього отримали чимало диспропорцій в економічному і соціальному розвитку галузі та сільських територій загалом.

На наш погляд, варто визнати, що трансформаційні процеси в сільському господарстві, як і реформи, що їх визначають, ще не завершені. Це зумовлено, тим, що, по-перше, помірні еволюційні трансформаційні процеси і відповідні структурні зміни будуть відбуватися постійно (в іншому разі ніякого розвитку галузі не відбуватиметься, що є не припустимим і не логічним), а по-друге, наслідками будь-яких реформ і відповідних трансформаційних змін завжди мав би стати вищий рівень виробництва і добробуту, від того, що був до реформ. Цього поки що не сталося, швидше навпаки.

Так, у сільському господарстві Тернопільської області досі не досягнуто дореформених обсягів виробництва валової сільськогосподарської продукції, галузь тваринництва практично розвалена. Утворився величезний розрив між надконцентрованими горизонтальної інтеграції, переважно з монокультурним виробництвом, агрохолдингами й українським феноменом реформ – дрібнотоварними, переважно натуральними, трудомісткими особистими селянськими господарствами, які виробляють у регіоні більше половини валової продукції галузі [4]. В господарствах населення самоексплуатується величезна кількість прихованих безробітних (80–90% від усіх зайнятих у галузі регіону). Крім цього, неконтрольовано використовуються земельні угіддя – більше десяти років триває негативний баланс гумусу в ґрунтах області. А особливо небезпечно – деградує українське село: знищена його соціальна інфраструктура, вкрай погіршені демографічні параметри і виникає загроза вимирання.

З огляду на результати проведених реформ та структурних змін ми виокремили такі етапи трансформацій:

1. Перший – 1991–1999 рр. – безсистемні точкові трансформаційні заходи, що призвели до певних успіхів, насамперед, у приватизаційних процесах, але водночас до значного відкату розвитку галузі, неймовірного погіршення параметрів господарювання.

2. Другий – 2000 – до сьогодні – більш системні заходи держави щодо прискорення реформ, що привели до призупинення економічного спаду галузі, певної стабілізації і прискорення темпів розвитку з певних напрямів.

3. Третій – після розробки стратегії системної реструктуризації. Означає розробку такої стратегії трансформаційних змін і її реалізацію, яка би забезпечила повне усунення прорахунків у проведенні трансформаційних перетворень у минулому і системний динамічний розвиток аграрної сфери, її реструктуризацію до оптимальних параметрів.

Загалом структурні трансформації в аграрному секторі економіки регіону за роки аграрних реформ ми оцінювали за такими напрямками:

1. Оцінка змін структури форм власності в сільському господарстві.

2. Оцінка реструктуризації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві.

3. Структурні зміни у виробництві за категоріями виробників та окремими організаційно-виробничими формами господарювання.

Розглянемо кожен із цих пунктів більш детально.

Оцінка змін структури форм власності в сільському господарстві.

Найбільш радикальні зміни відбулися у структурі форм власності. Власне це було головним завданням реформаторів. Більшість із них вважали, що впровадження приватної власності породить небачені мотиваційні можливості економічного і соціального розвитку.

Приватна власність справді стала тотальною. Якщо на початок реформ її практично не було, вона існувала у вигляді хіба що особистих підсобних господарств, то, наприклад, у 2013 р. господарства державної форми власності виробляли в регіоні лише 0,2% валової сільськогосподарської продукції, у тому числі тваринницької – 0,1%. Здавалося б, за теорією реформаторів, ми мали би спостерігати бум аграрного виробництва, однак цього не сталося. Тернопільська область ще й досі не вийшла на рівень виробництва аграрної продукції, з якого почалися структурні перетворення.

Ми отримали тотальну приватну власність і переважно дрібно-товарне, низькоефективне сільськогосподарське виробництво, де досі у виробництві продукції домінують особисті селянські господарства та дрібні фермери, які ще й зараз виробляють більше половини валової продукції сільського господарства (табл. 1).

Таблиця 1

Питома вага господарств населення Тернопільської області у виробництві валової продукції сільського господарства [5, с. 28]

(у відсотках до загального обсягу)

Показник	1990	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2013 до 1990, +/- в.п.
Валова продукція – всього	36,6	48,9	73,1	70,8	59,1	55,3	53,3	53,0	+16,4
у тому числі									
продукція рослинництва	22,8	35,6	63,6	57,6	46,7	45,8	43,9	43,8	+21,0
продукція тваринництва	52,6	65,6	88,5	90,9	83,9	81,8	79,9	76,6	+24,0

Сільськогосподарські підприємства високою концентрацією також не відзначаються (табл. 2). Так, половина аграрних підприємств Тернопільської області (49,9%) обробляють лише 1,7% від усіх земель в обробітку або в середньому по 3,3 с/г угідь на одне господарство. А понад 72% підприємств регіону мають с/г угідь з розрахунку на одне господарство менше середнього рівня, обробляють тільки 9,6% угідь, у середньому по 67,9 га кожне.

Ще однією особливістю розвитку економічних відносин в аграрному секторі, яка визначає сучасну організаційну виробничу структуру та наглядно демонструє диспропорції в АПК, є надзвичайна концентрація землекористування та виробництва сільськогосподарської продукції серед представників крупного бізнесу (рис. 1).

Таблиця 2

**Розподіл діючих сільськогосподарських підприємств
за розміром сільськогосподарських угідь у 2013 р.***

(на 1 листопада)

Показник	Усього	Відсотків до загальної кількості	Площа с/г угідь, тис.га	Відсотків до загальної площі с/г угідь підприємств	Припадає с/г угідь на одне підприємство, га
Підприємства, що мали с/г угіддя	961	92,0	532,9	100,0	554,5
Серед підприємств, що мали с/г угіддя, мали їх:					
нижче середнього рівня на одне підприємство	755	72,3	51,1	9,6	67,9
вище середнього рівня на одне підприємство	124	11,9	421,6	79,1	3400
Підприємства, що не мали с/г угідь	83	8,0	x	x	x

Примітка: *Розраховано авторами на підставі літературних джерел [5, с. 29].

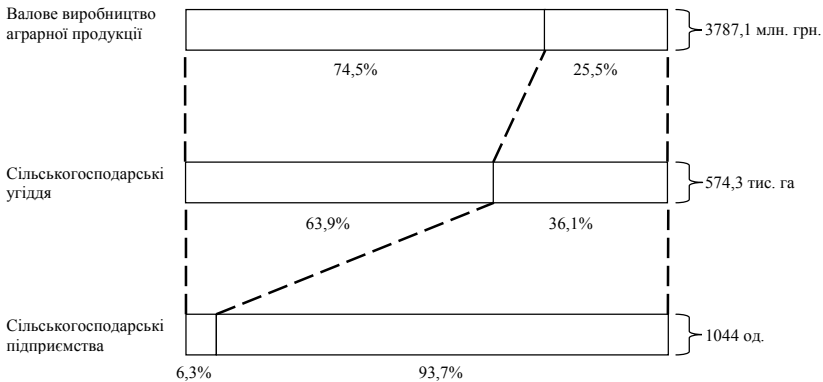

Рис. 1. Структура землекористування та аграрного виробництва сільськогосподарських підприємств Тернопільської області у 2013 р.*

Примітка: *Розраховано авторами на підставі літературних джерел [5].

Так, серед зареєстрованих на 1 листопада 2013 р. 1044 од. сільськогосподарських підприємств, включаючи фермерські господарства, які володіли земельними угіддями, 6,3% суб'єктів із середнім розміром понад 2000 га обробляли 63,9% (понад 340,6 тис. га) с.-г. угідь та при цьому виробили приблизно 74,5% валової продукції сільськогосподарства. Тобто на сьогодні великі корпоративні структури аграрного сектору економіки контролюють близько третини усіх угідь та загального обсягу виробництва галузі. Якщо врахувати відсутність достовірного обліку господарського використання землі населенням, безконтрольність і нерегульованість орендних відносин та припустити ймовірність часткової «тінізації» економіки аграрного сектору, то вплив як великих, так і всіх підприємницьких структур, на вказані процеси може бути набагато більшим.

Така структура аграрного виробництва, на наш погляд, не може мати майбутнього. Дрібнотоварне виробництво не наукомістке, а отже, і не конкурентоспроможне. Воно, по-друге, малоефективне, трудомістке і, що особливо важливо, породжує і не вирішує чимало соціальних проблем. Економічні відносини цієї категорії виробників з постачальниками, посередниками, переробниками, державою та ве-

ликотоварними підприємствами не є взаємовигідними, оскільки вони не можуть на них впливати, відстоювати на рівних свої інтереси.

Вихід у цій ситуації бачимо в активізації інтеграційних процесів в аграрній сфері, в т. ч. і в особистих селянських господарствах. В останній категорії виробників – через розвиток кооперації та фермерства. Загалом же йдеться про оптимізацію різних форм господарювання.

Оцінка реструктуризації організаційно-правових форм господарювання в сільському господарстві.

Однією з головних ланок здійснюваних перетворень у сільському господарстві України є перебудова організаційної структури аграрного виробництва. Як ми вже вказували, у цей період зародилося фермерство, поширилось індивідуальне господарювання селян та набуло розвитку підприємство ринкового типу.

Так, на кінець 1990 р. в регіоні налічувалося 522 суб'єктів господарювання, зокрема 439 колгоспів, 35 радгоспів, 47 міжгосподарських підприємств та 1 фермерське господарство. Через рік їхня кількість зросла на 45 одиниць, серед яких фермерських господарств було уже 26. У середньому на 1 підприємство припадало 1,5 тис. га сільськогосподарських угідь, а на 1 фермерське господарство – 24 га.

У подальшому на базі реформованих понад 500 КСП з 2000 р. на території області діяло 1273 од. нових підприємницьких структур, серед яких 54,7% (696 од.) – фермерські господарства, 19,0% (242 од.) становили господарські товариства, 23,2% (296 од.) – приватні (приватно-орендні) підприємства, 1,3% (17) – сільськогосподарські виробничі кооперативи, 0,7% (9) – державні підприємства і 1,0% (13) – інші форми господарювання. Середній розмір новостворених структур (без урахування фермерських господарств) становив 0,9 тис. га сільськогосподарських угідь, а фермерських господарств – 24 га. Таким чином, внаслідок здійснюваних перетворень в аграрному секторі України започатковано формування нової організаційної структури господарювання.

На сьогодні (за станом на 1.11.2013р.) у сільському господарстві Тернопільської функціонує понад 1044 од. сільськогосподарських підприємств, у т.ч. 596 фермерських господарств (57,1%). На них припадає 75,7 тис. га сільськогосподарських угідь (14,2% до загального

обсягу землекористування аграрних формувань). Змінився і середній розмір господарств: у 2013 р. він становив 554 га (без врахування фермерських господарств – 1140 га).

Поряд із цим набуло поширення індивідуальне та сімейне виробництво, оскільки понад 393,4 тис. од. особистих селянських господарств населення обробляли у 2013 р. 472,1 тис. га сільськогосподарських угідь, що у 5 разів більше, ніж у 1990 р. Їхній середній розмір становить 1,2 га.

Сьогодні відбувається значний спад та роздрібненість аграрного виробництва в існуючих формах господарювання, при цьому відмічаємо важливість для АПК такого сегмента економіки як господарства населення, що підтверджується даними табл. 3.

Таблиця 3

Розвиток організаційно-правових форм у сільському господарстві Тернопільської області

(на кінець року)

Форма господарювання	Кількість суб'єктів, тис. од.	Площа сільськогосподарських угідь		Виробництво валової аграрної продукції	
		тис. га	%	млн. грн.	%
1990 р.					
Усі господарські формування	265,7	1058,4	100	9531,4	100
у тому числі сільськогосподарські підприємства	0,521	965,4	91,2	6040,7	63,4
фермерські господарства	0,001	0,6	0,0	0,0	0,0
господарства населення	265,2	92,6	8,8	3490,7	36,6
2013 р.					
Усі господарські формування	394,4	1046,4	100	8051,4	100
у тому числі сільськогосподарські підприємства	0,448	498,6	47,6	3384,4	42,1
фермерські господарства	0,596	75,7	7,2	397,4	4,9
господарства населення	393,4	472,1	45,2	4269,6	53,0

Примітка: *Розраховано авторами за підставі літературних джерел [5, с. 25, 29, 41, 102, 104].

Як бачимо, за двадцять три роки незалежності концентрація виробництва сільськогосподарської продукції поступово перемістилася

з категорії підприємств до категорії господарств населення та фермерів, які разом у 2013 р. виробили 58% валової продукції сільськогосподарства, хоча у 1990 р. цей показник становив всього 36,6%. Щоправда, слід відмітити незначне зниження їх питомої ваги протягом останніх років, оскільки у 2000–2005 рр. вони виробляли близько 70% валової продукції.

Загалом ж можна констатувати, що в сільському господарстві регіону утвердилась певна структура організаційно-правових форм господарювання, яка уже не надто змінюється у часі, починаючи з початку 2000-х років.

Структурні зміни у виробництві за категоріями виробників та окремими організаційно-виробничими формами господарювання.

За роки економічних трансформацій у сільському господарстві найбільш суттєві зміни відбувалися в структурі виробництва за категоріями господарств. Йдеться насамперед про сільськогосподарські підприємства і населення.

У результаті заполітизованої поспішної деколективізації сільськогосподарських підприємств, в умовах відсутності стратегічного плану трансформації систем, політичної волі і законодавства про збереження цілісних майнових комплексів та хибних уявлень про організаційно-виробничі форми приватної власності, у 1990–2000 рр. відбулося неконтрольоване руйнування цих підприємств, чим нанесено країні значної шкоди і напряду позначилося на темпах і результатах аграрних реформ.

Як свідчать дані, питома вага сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції галузі знизилася за означений період майже удвічі – 63,4% до 26,9% у 2000 р. Натомість удвічі виросла питома вага населення: з 36,6% до 73,1%. Особливого руйнування в сільськогосподарських підприємствах зазнала тваринницька галузь, питома вага якої у цій категорії знизилася із 47,4% у 1990 р. до 11,5% у 2000 р. і навіть до 9,1% у 2005 р. У цьому ж році селянські господарства виробляли майже 91% тваринницької продукції в області.

Зроблені висновки підтверджуються також змінами динаміки і структури виробництва окремих видів продукції в розрізі тих самих категорій виробників (рис. 2, рис. 3).

Основними причинами такої ситуації, ми вважаємо, є такі:

а) для сільськогосподарських підприємств:

- висока оборотність інвестицій у рослинницькій галузі;
- надприбутковість більшості культур, особливо в останні роки;
- прерогатива і можливість підприємств застосовувати інтенсивні технології;
- доступ великого аграрного бізнесу на ринок продовольства, зокрема зовнішній та ін.

б) для господарств населення:

- постійно існуючим попитом на дану продукцію серед громадян;
- сприятливі умови на всій території регіону для її вирощування;
- можливість застосування дешевих і мінімально інтенсивних технологій виробництва;
- стихійність та неврегульованість ринків цих видів продукції тощо.

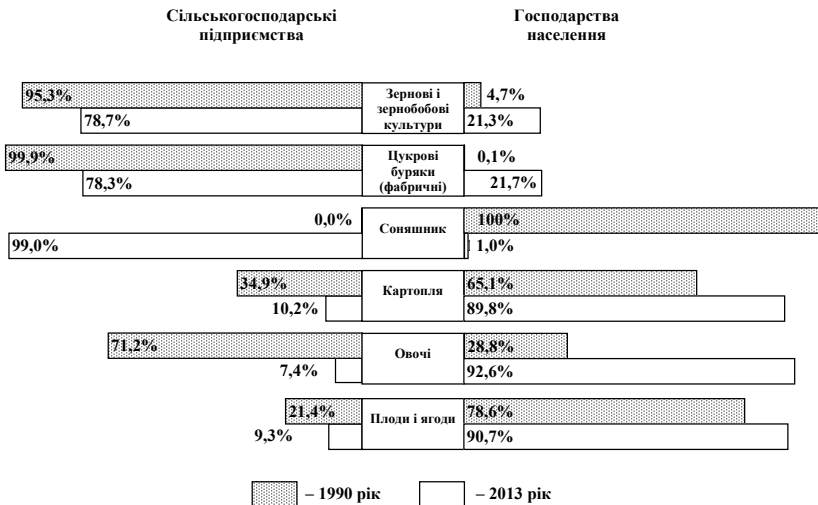

Рис. 2. Структура виробництва основних видів продукції рослинництва за категоріями господарств

Примітка: *Розраховано авторами за підстави літературних джерел [5, с. 52; 7].

Подібні тенденції спостерігаються і в організаційній структурі виробництва продукції тваринництва. Так, сільськогосподарські підприємства, які у 1990 р. утримували лідируючі позиції у виробництві усіх видів м'яса (69,5%), молока (61,0%) та вовни (99,7%), на сьогодні не переважають над господарствами населення у жодній галузі.

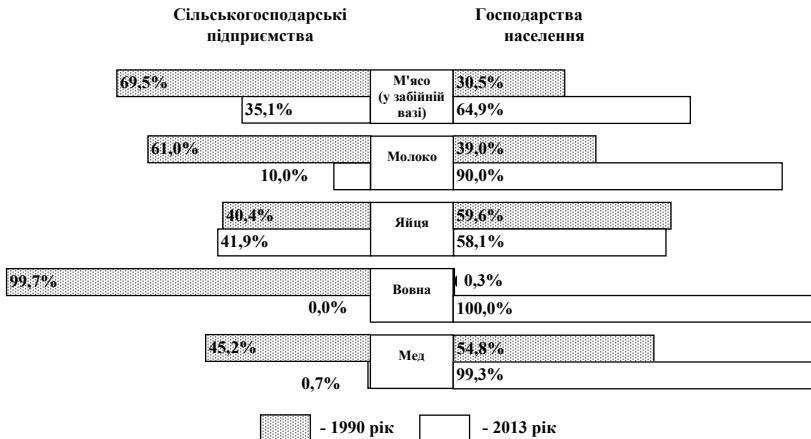

Рис. 3.3. Структура виробництва основних видів продукції тваринництва за категоріями господарств

Примітка: *Розраховано авторами за підставі літературних джерел [5, с. 78; 7].

Серед передумов такого становища у тваринництві можна виокремити такі:

- надзвичайно низька оборотність інвестицій в галузі, особливо при виращуванні ВРХ;
- неефективність державної підтримки тваринництва;
- поява інтенсивних технологій виращування свинини, м'яса курей, індиків та яєць, що максимально підвищило рентабельність їх виробництва на підприємствах;
- безконтрольність імпорту тваринницької продукції і відсутність врегульованого внутрішнього ринку та ін.

Загалом структурні зміни в регіоні найбільш відчутно визначила така провідна тенденція – формування *дуальної моделі структури сільського господарства*: з одного боку, утверджувалася корпоратив-

на індустріальна модель і корпоративний сектор (насамперед агрохолдинги), з другого – індивідуальна традиційна модель і, відповідно індивідуальний сектор (особисті селянські господарства, фермерство). Формування дуальної моделі відбувалося не планомірно, не системно, без достатнього регулятивного впливу держави. З'явилися перекоси, які суттєво вплинули на результативність структурних змін.

Таким чином, напрошуються два висновки:

а) структурні зміни в аграрному виробництві основних видів продукції за роки трансформацій відбулися в сторону менш ефективної категорії виробників – господарств населення;

б) реформи, які не привели до соціально-економічного зростання, слід вважати або негативними, або незавершеними. Ми схильні до другого варіанту: вони, з названих раніше причин, надто затягнулися і не є завершеними.

Література

1. Кириленко І. Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи / І. Г. Кириленко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2005. – 452 с.

2. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя) / І. І. Лукінов. – К. : НАНУ ІЕ, 1997. – 456 с.

3. Осташко Т. О. Ринкова трансформація аграрного сектора / Т. О. Осташко. – К. : Фенікс, 2004. – 280 с.

4. Саєнко М. Г. Структурні зміни в сільському господарстві Тернопільщини за роки економічних трансформацій / М. Г. Саєнко. – Тернопіль : ТАЙП, 2005. – 165 с.

5. Сільське господарство Тернопільської області за 2013 рік. Статистичний збірник / за ред. В. Г. Кирича. – Тернопіль : Тернопільське ГУС, 2014. – 216 с.

6. Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво, і менеджмент) : моногр. / (Малік М. Й., Кропивко М. Ф., Булавка О. Г та ін.); за ред. Маліка М. Й. – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 642 с.

7. Тернопільщина напередодні переходу до ринкових відносин. – Тернопіль : Тернопільське обласне управління статистики, Економічний комітет Тернопільського облвиконкому, 1991. – 227 с.

Andriy Sava, Mykhaylo Saenko

**STRUCTURAL CHANGES IN AGRICULTURAL PRODUCTION
OF TERNOPIL REGION DURING YEARS OF ECONOMIC
TRANSFORMATION**

This article provides the scientific basis of organizational and structural formation of the agricultural sector in the region, conducted socio-economic evaluation of the results of transformation processes in agricultural production, also provides the main ways of its restructuring.

Keywords: *agricultural production, agricultural creation, production and organizational structure, transformation, structured changes, restructuring, rural areas.*